

Миодраг Марковић, СВЕТИ НИКИТА КОД СКОПЉА. ЗАДУЖБИНА КРАЉА МИЛУТИНА, Службени гласник, Библиотека Саборник, Филозофски факултет у Београду, Институт за историју уметности, Монографије 11, Београд 2015. 375 стр. с илустрацијама (96 фотографија у боји, велики број црно-белих фотографија и цртежа), списком литературе и илустрација, закључком на енглеском језику, општим и иконографским регистром и биографијом аутора

О цркви Светог Никите објављен је већи број радова, међу којима значајно место имају студије Миодрага Марковића. Историја и сликарство те Милутинове задужбине били су и тема Марковићеве докторске дисертације одбрањене 2005. године на Филозофском факултету у Београду. Његова истраживања тог храма заокружена су монографијом под насловом *Свети Никита код Скопља. Задужбина краља Милутина*. Објављена је 2015. године и представља делимично измењен и проширен рукопис Марковићеве докторске дисертације. У тој књизи аутор је свеобухватно сагледао и детаљно анализирао све релевантне податке везане за историју манастира, архитектуру и зидно сликарство помену-те цркве, као и иконе на храмовном иконостасу. Реч је о систематично конципираној и богато опремљеној публикацији која садржи архитектонске цртеже, те цртеже фресака XV и XVI века и фотографске снимке различитих докумената, архитектуре и фресака цркве Светог Никите ранијих истраживача које је Марковић годинама прикупљао у бројним институцијама и приватним збиркама. Распоређен непосредно уз текст, тај

илустративни материјал умногоме олакшава читаоцу праћење изложене проблематике, док је велики број ауторових колор фотографија живописа у виду албума дат на крају књиге.

Монографска студија о цркви Светог Никите започиње поглављима *Предговор* (стр. 7–8) и *Увод* (стр. 9–10), а у потоњем Марковић упознаје читаоца са алтернативним називима тог храма (Бањани, Горњани и Чучер) и аргументима за прихватање имена цркве Светог Никите код Скопља као референтне ознаке те Милутинове задужбине. У оквиру наредног поглавља *Свети Никита у историографији* (стр. 11–28), Марковић исцрпно анализира не само чланке и студије у стручним часописима и књигама, већ и забелешке старих путописаца и извештаје са првих теренских истраживања. Досадашњу литературу аутор представља хронолошки, али и проблемски, износећи критички осврт на резултате ранијих проучавања храма. На тај начин добијена је прегледна слика о досадашњим научним дOMETИМА и прецизно утврђен ниво истражености и степен проучености свих аспеката споменика. Надаље, текст у књизи систематизован је у четири целине: *Историја* (стр. 29–76), *Архитектура* (стр. 77–96), *Живоиус* (стр. 97–270) и *Иконе* (стр. 271–274) које су, осим потоње, у зависности од материје која се излаже, издељене на већи број поглавља. Будући да је црква Светог Никите, од њеног настанка до данас, неколико пута обнављана и осликавана, Марковић се определио да приказ њене историје, архитектуре и живописа изложи хронолошки. На тај начин, омогућио је континуирано и прегледно праћење свих фаза у настанку и историји овог храма. Унутар сваког поглавља основни текст је пропраћен цртежима фресака и црнобелим фотографијама одабраних сцена, појединачних фигуралних представа или занимљивих детаља, који читаоцу умногоме олакшавају разумевање разматране проблематике. Повест светилишта посвећеног готском мученику, од времена његовог оснивања до данас, Миодраг Марковић прати и излаже у првој целини књиге са насловом *Историја* (стр. 29–76) подељеној на неколико поглавља. У првом поглављу темељно анализира повеље из хиландарског архива, реконструира њихову садржину, утврђује време њиховог издавања и степен аутентичности (стр. 31–41). Потом је Марковић осветлио основне податке о животу манастира пре Милутинове обнове и претпоставио да га основао Стефан

Немања (стр. 42–50). Затекавши манастир у стању које је захтевало обнову, краљ Милутин подиже цркву Светог Никите из основа. Прецизније хронолошки одређујући тај подухват Марковић сматра да је зидање храма започело убрзо после априла 1299. године, а радови су завршени пре маја 1308. године, када је манастир постао метох хиландарског пирга Хрусије (стр. 51–67). Предмет Марковићевих разматрања били су и узајамни односи Светог Никите, Хрусијског пирга и матичног манастира Хиландара. У том контексту објашњава одлуку краља Милутина из друге половине 1321. године да се уместо у надлежности старешине хрусијског пирга Свети Никита нађе под непосредном управом Хиландара у замену за неке друге поседе (стр. 68–71).

У следећој целини књиге *Архитектура* (стр. 77–96) Марковић је цркву Светог Никите разматрао кроз све етапе грађења пратећи промене настајале током столећа. Аутор је најпре анализирао основу, димензије и просторну структуру Милутинове задужбине. Са подједнаком пажњом описао је материјал, технику зидања и декорацију фасада, те изложио своја запажања и закључке о пореклу замисли и решења. За извођење цркве Светог Никите плана развијеног уписаног крста са осмостраном куполом и олтарским простором, који се састоји од источног крака крста, кратког међутравеја и изнутра полукружне, а споља петостране апсиде, којој Марковић проналази аналогije на територији византијског света био је ангажован градитељ грчког порекла (стр. 79–94). У XVI веку, уз источни део јужног зида цркве Светог Никите додат је параклис посвећен светом Јовану Претечи у виду једнобродне грађевине озидане каменом и опеком. Како је тај параклис срушен 1928. године, Марковић је због оскудних извора и недостатних података могао само сажето да опише његову основу и употребљени грађевински материјал и, на основу тога, изложи предлог реконструкције његовог првобитног архитектонског склопа (стр. 95–96).

У следећој, најобимнијој целини књиге са насловом *Живоиус* (стр. 97–270), Марковић је детаљно анализирао зидно сликарство које је настајало током четири фазе живописања храма, у XIV, XV, XVI и XIX столећу, прецизно одвајајући најстарији од млађих слојева фресака. Представљање сликаних тема вршено је према просторним целинама и зонама живописа, а разматрање тематског програма фресака, иконографска и

стилска анализа изложене су одвојено, у засебним одељцима који теку једни за другим. С обзиром на то да највећи број очуваних фресака припада периоду XIV stoleћа, Марковић посебну пажњу посвећује управо том првом слоју живописа. Он је детаљно и исцрно представљен у засебном поглављу *Фреске XIV века* (стр. 111–217), у оквиру којег аутор са сигурношћу реконструише првобитни тематски и иконографски програм и то, како места где су нове фреске изведене на млађем слоју живописа тако и оне сегменте зидних површина храма где је фрескодекорација уништена. То чини на основу аналогија са фрескама сачуваним у осталим задужбинама краља Милутина, пре свега оним које се приписују радионици сликара Михаила (*Васкрсење Јаирове кћери, Христос чини у синагоги*, на пример) или, пак, идентификацију заснива на физиономским особеностима ликова, односно на карактеристичним атрибутима светих (свети Стефан Нови, свети Зосонт итд.). Осим тога, Марковић не занемарује чињеницу да су сликари обнове фресака у цркви Светог Никите 1484. године и зограф Дичо Крстевић у XIX веку у великој мери поштовали и поновили стари живопис. Представа Христа Пантократора, Небеске литургије и пророка у куполи, те Богородице, Причешћа апостола и Службе архијереја у олтарској апсиди, циклуса Великих празника, Страдања Христових, Христових чуда и поука и појединачних фигура одабраних светих у наосу Светог Никите, уобичајени су у сликаној декорацији храма у епохи Палеолога. Ипак, пажљивим посматрањем аутор уочава низ посебности у избору и распореду појединих композиција и светитељских фигура. Тако, као особеност истиче представљање оба догађаја која илуструју Васкрсење Христово - *Силазак у ад* и *Мироносице на гробу Христовом* - у циклусу Великих празника, потом смештање светитељског пара *Константина и Јелене* близу источног дела храма, те повезаност попрсја праведног *Јова* са сценама из циклуса Страдања, сликање *Ваведња Богородице* изван Богородичиног циклуса, као и истакнуто место и заједничко приказивање *свѣтѣог Симеона Немање* и *свѣтѣог Саве*, првих ктитора Хиландара. Појаву потоња два решења у програму Светог Никите Миодраг Марковић тумачи хиландарским утицајем. Осим тога, распоред христолошких циклуса, приказивање *Недреманог ока* и *Христове ђоуке айос-ѿолима о крају века* на западној страни

стубаца уз олтарску преграду, те смештање сцена циклуса Христових чуда и поука у наосу, ђаконикону и западним угаоним травејима, као и појава великог броја фигура монаха у приземној зони, према мишљењу аутора, јасно указују на постојање програмске везе између фресака Светог Никите и католикона Хиландара. Како је већина иконографских решења живописа Милутинове задужбине на Скопској Црној гори била сасвим уобичајена и присутна у бројним споменицима епохе Палеолога, Марковић је највише аналогија нашао у фрескама Грачанице. Ипак, он указује на све сличности и разлике које постоје између сваке појединачне композиције из цркве Светог Никите и одговарајуће представе у другим храмовима чији се живопис приписује истој сликарској радионици. Тако на пример, скреће пажњу на приказивање Христа у сакоу у сцени *Причешћа айос-ѿола*, текстове исписане на свицима пророка (нарочито оних у рукама Исаије и Језекиља), те необично присуство старо-заветног пророка *Давида* у оквиру сцене *Благовести*, размештај фигура у композицији *Сређења*, облик трпезе и распоред фигура око ње у оквиру *Тајне вечере* и приказивање светог Јована како целива Христову леву ногу у сцени *Скидања с крста*, итд. У наредном одељку, *Сѣилске особености* (стр. 198–204), Марковић пажљиво разматра композициона решења најстаријих фресака у цркви, те конструкцију простора, одлике колорита и начин извођења фигура. На основу анализе сликаревог потписа на штиту светог Теодора Тирона и уочене стилске уједначености сликарског ансамбла, Миодраг Марковић изводи закључак да је све фреске у тој цркви урадио један уметник Михаил, син Евтихијев, односно мајстор поистовећен са зографом Михаилом Астрапом (стр. 204–207). На крају поглавља посвећеног фрескама XIV века у цркви Светог Никите, у одељку *Дайѿовање фресака* (стр. 207–217) аутор је размотрио питање ктитора фресака и прецизније одредио време настанка живописа у храму. Израду фресака у храму, како је Марковић доказао поручили су хиландарски монаси, а црква је осликана у време око 1324. године, након што је постала метох Хиландара. У наредном делу књиге *Фреске XV века* (стр. 218–258) аутор је знатну пажњу посветио живопису које је, судећи по ктиторском натпису на јужном зиду изнад улаза, настало 1484. године. Примењујући исти методолошки поступак коришћен у претходном делу књиге,

Марковић је и у овом поглављу најпре разматрао програмске одлике обновљених фреско целина, односно анализирао измене у програму (илустрација тропара канона Марка Отрантског, представе Јудине смрти и Илариона Мегленског), а потом проучио иконографију пресликаних или досликаних делова сцена и фигура. Поглавље посвећено живопису обнове, које је пропраћено цртежима фресака XV века, а који су у овој књизи први пут публиковани, аутор завршава разматрањем питања порекла сликара и трагањем за сродним решењима. Детаљно анализирајући основне одлике уметничког поступка Марковић прихвата раније изнету претпоставку о извесном зографу из Костура као аутору фресака из 1484. године у цркви Светог Никите и мишљење да се његов рукопис препознаје у старом католикону манастира Преображења на Метеорима и цркви Светог Николе монахиње Евпраксије у Костуру. У поглављу насловљеном *Фреске XVI века* (стр. 259–266) Марковић је реконструисао некадашњи програм фресака у параклису Светог Јована Претече, који је срушен 1928. године, а о чијем постојању сведоче једино теренске забелешке Владимира Петковића из 1925. године, као и онај на западном делу јужне фасаде цркве Светог Никите. Узимајући у обзир све расположиве податке, Марковић је отишао корак даље идентификујући поједине представе и претпостављајући постојање још неких сцена и фигура (апостол Ананија, Богородица и свети Зосим, медаљони са различитим иконографским видовима Христа у јужном параклису, свети Ђорђе или свети Никита у лику светог ратника на јужној фасади цркве). С обзиром на то да је од сликарства Претечиного параклиса очувана једино сцена *Благовести Захарји*, а да је на јужној фасади храма живопис веома оштећен, Марковић је имао елементе за доношење само начелних закључака о њиховој иконографији и стилу, док је осликавање поменутих делова храма везао за последње деценије XVI stoleћа. У оквиру наредног поглавља, *Фреске XIX века* (стр. 267–270), Марковић разматра фреске које су настале током последње обнове живописа у цркви Светог Никите. Делове храма који су били без живописа, тачније калоту и део тамбура куполе, године 1846. осликао је, како је у овој књизи по први пут показано, зограф Димитрије Дичо Крстевић. Тај познати сликар из околине Дебра насликао је Христа Пантократора и Небеску литургију учинивши, како је Марковићева ана-

лиза показала, извесне измене у програму и иконографији приказујући пророке Самуила и Авдеја уместо првобитно представљених ликова Софонија и Јоила. Дичо Крстевић је крајем 1846. и почетком 1847. године био и аутор икона на олтарској прегради у цркви Светог Никите, које је Марковић разматрао у последњој целини књиге насловљеној *Иконе* (стр. 271–274). На основу старих фотографија и неких других дела иконописа које је урадио дебарски зограф, Марковић је утврдио њихов првобитни распоред на иконостасу храма Светог Никите и употпунио раније само фрагментарна знања о њему. Посебну пажњу Марковић посвећује икони Богородице Одигитрије, која се налазила у цркви Светог Ђорђа у Бањанима. Марковић прихвата претпоставку ранијих истраживача да је реч о једној од престоних икона која се првобитно налазила на иконостасу Милутинове задужбине, али не и мишљење да не поседује ликовне особине својствене стваралаштву Михаила и Евтихија. Напротив, Марковић указује на иконографске и стилске сродности ове иконе управо са фрескама познатих солунских сликара. Монографију о цркви Светог Никите закључују списак скраћеница, извора и литературе (стр. 275–288), 96 колор фотографија, закључак на енглеском језику (стр. 337–342), списак илустрација на српском и енглеском језику (стр. 343–362), исцрпни регистри, општи (стр. 363–370) и иконографски (стр. 371–374), као и биографија аутора (стр. 375).

На основу напред наведеног може се закључити да књига *Свети Никита код Скопља. Задужбина краља Милутина*

аутора Миодрага Марковића представља целовиту и систематичну монографију о том храму. Аутор у њој најпре, са великим истраживачким искуством и аналитичким умећем, излаже и тумачи најстарију повест светилишта посвећеног готском мученику, те обнову у време краља Милутина, а нарочито пажљиво проучава и објашњава сложене односе Светог Никите са Хиландаром и Хрусијским пиргом разматравши неколико повеља значајних за утврђивање историје манастира Светог Никите. Надаље, он детаљно разматра најстарији живопис у храму, те поправку оштећених зидних слика, односно извођење нових фресака током три обнове храма. Све фреске настајале током четири фазе живописања цркве разматране су засебно и исцрпно, а њихова својства и значења сагледана и појашњена. Поштујући методолошке захтеве савремене науке, Марковић је у овој књизи по први пут не само детаљно описао и анализирао, већ и публиковао целокупну фрескодекорацију храма Светог Никите. Тумачења тематског програма обогатио је новим и другачијим закључцима, иконографску анализу употпунио разматрањима раније занемарених композиционих склопова и појединачних фигура и контекстуализовао његове стилске особености у склопу уметности византијског света. Осим тога, утврдио је ктитора, име сликара и време настанка најстаријег живописа у цркви Светог Никите, те порекло зографа који је обновио фреске у XV столећу, као и идентитет аутора фресака у куполи тог храма у XIX веку. На основу сачуваног сликаног материјала, као и старих фото-

графских снимака и аналогја са сродним споменицима, Марковић је не само реконструисао некадашњи изглед оштећених представа и фигура, већ и идентификовао досада непрепознате са великим степеном сигурности. Надаље, пронашао је најближе аналогје у старијим и оновременим сродним делима како у оквиру источнохришћанског монументалног сликарства, тако и српском живопису Милутинових задужбина, а затим указао на узор према којима су поједина решења изведена. Коначно, поуздано је одредио место храма Светог Никите у контексту српске средњовековне уметности и византијске културе, дајући целовиту слику споменика. Због свега тога, књига представља важан допринос у проучавању историје, архитектуре и сликарства ове задужбине српског краља Милутина и незаобилазну литературу за све истраживаче који се њоме баве. Уједно, она је од великог значаја за сва будућа проучавања не само овог храма већ и целокупног сликарства XIV и XV столећа у српској средини и земљама византијског културног круга. Графички материјал (архитектонски цртежи, цртежи са распоредом зидних слика, те цртежи живописа XV и XVI века) и фотографски снимци (црнобеле илустрације и албум табли у колору) представљају важну документарну грађу о храму и, уз модеран дизајн, дају овој монографској студији димензију ексклузивности и квалитет савремено уобличене научне публикације.

Драгана Павловић